

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 82.09 І.Франко:398.8(=161.2):94(477)«16»

НАРОДНИЙ ЕПОС ПРО ХМЕЛЬНИЧЧИНУ В НАУКОВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

Віталій КОЗЛОВСЬКИЙ

*Інститут народознавства НАН України,
просп. Свободи, 15, Львів, Україна, 79000*

Зроблено спробу проаналізувати систему теоретико-методологічних підходів, що використав Іван Франко під час дослідження народного ліро-епосу часів Хмельниччини. Окреслено вплив наукових висновків ученого на його сучасників та послідовників.

Ключові слова: історизм, думи, традиція, поетика.

Дослідження про Хмельниччину у творчому доробку Івана Франка займає помітне місце. Відповідно, йому присвячено окремий том «Студій над українськими народними піснями». Щоправда, низку слухних зауваг стосовно творів, які виникли або відображають події національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького, принагідно висловлював і в інших розвідках. В українській фольклористиці роль І. Франка у вивченні, зокрема, думового епосу належно оцінили Філарет Колесса, Катерина Грушевська, Ярослав Гарасим, Святослав Пилипчук та ін.

У розвідці «Хмельниччина (думи, пісні та вірші)» простежує послідовне використання тих теоретико-методологічних принципів, які вчений окреслював ще на початкових етапах свого наукового шляху. Зокрема, думка про те, що фольклорний текст доцільно вивчати як історичний матеріал та документ, була висловлена ще 1887 року, у статті «Як виникають народні пісні», отримала своє практичне втілення у праці про Хмельниччину. Варто зазначити, що свого часу І. Франко досить високо оцінив думи періоду національно-визвольної війни Б. Хмельницького: «Одинока група дум, що міцно, так сказати, обома ногами стоїть на історичнім ґрунті і проявляє ясні, хоч не дуже широкі політичні думки, се думи про Хмельницького, – та й тут скільки неясностей, непорозумінь, уривковості та недокладності в деталях або й просто поетичної функції» [6, т. 37, с. 160]. Учений доволі чітко окреслив об'єкт дослідження та методичні принципи, що лягли в основу наукової роботи. «Кладучи в основу своїх студій поперед усього українські пісні, думи та вірші, я користуюся для провірення їх історичної та літературної вартості також історичними джерелами, писаними та друкованими на різних мовах, і працями новочасних істориків» [8, т. 43, с. 7]. За задумом І. Франка праця про Хмельниччину мала складатися із кількох розвідок. Науковець відвів немало місця загальним заувагам, що стосувалися історії козацтва до 1648 року. Переш ніж перейти до постаті Б. Хмельницького фольклорист зробив невеликий відступ,

де розмірковував про стосунки двох галузей історичної науки: історіографії та фольклористики або традиціоністики. Учений окреслив коло завдань кожної з цих галузей і дійшов висновку, що між ними досить важко провести чітку межу. Історіографія, – писав І. Франко, – в тіснішій значенні змагає до відтворення того, що ми привикли називати історичними фактами, то для досягнення сеї мети вона розпоряджає засобами або матеріальної культури, або писаними, друкованими чи усними переказами та свідоцтвами, що майже всі входять у обсяг традиціоністики [8, т. 43, с. 13]. Відповідно до цього, фольклорист намагався вкотре окреслити зміст поняття історизму усної словесності. На його думку, кожне людське оповідання про факт людського життя, а особливо про подію доконану більшою масою людей, містить, крім фактичної основи, домішку фантазії, і «ніяке людське оповідання, хоч би найточніше і найтверезіше, не може передати ані одного так званого історичного факту у всій повноті його звичайно незліченних деталей та його звичайно укритих у глибинах людських душ та невлонимих для ніяких спостережень різнорідних обставин» [8, т. 43, с. 14]. Опираючись на такі міркування І. Франко зробив наступний висновок: «Отим-то кожна проба історіографії являється більше-менше поетичною конструкцією події на основі більш або менше критично провірених (через порівняння деталей) доступних авторові свідоцтв» [8, т. 43, с. 14]. Робота про Хмельниччину стала не стільки реалізацією попередніх методологічних розробок ученого, хоча вони тут використані повною мірою, скільки спробою реалізації більш амбітного плану. Його І. Франко чітко виклав на сторінках розвідки: «при допомозі літературно-історичного порівняння зложити критичний апарат для оцінки поетичних пам'яток нашої нації» [8, т. 43, с. 15]. Звичайно, вчений усвідомлював, що у будь-якому разі не вдасться вичерпати всі джерела, що стосуються тієї чи іншої постаті або події. Щоб науково виписати постать Б. Хмельницького, треба заглибитися у «традиціоністичну історіографію» і використати якнайбільше характерних свідоцтв, але водночас зазначив, що «не маючи, зрештою, претензії ані потреби вичерпати всі свідоцтва або дійти при кожному спорнім факті до зерна історичної дійсності» [8, т. 43, с. 15]. Зважаючи на такі переконання вченого, переш ніж перейти до розгляду власне фольклорних текстів, він залучив чимало історичних джерел і приділив їм досить багато місця. При цьому, І. Франко дійшов висновку, що частина з них містить багато фольклорного матеріалу. До більш традиціоністичних, ніж історіографічних пам'яток, що подають історію життя Б. Хмельницького перед 1647 роком, він зараховує виписки із «Руської достовірної літописі», які уклав полковий обозний С. Лукомський у Прилуках 1770 року, які були опубліковані разом із оповіданням польського письменника Матвія Титловського про дві війни турків з поляками у 1620 і 1621 роках у IV томі літопису Самійла Величка. При використанні будь-якого джерела, І. Франко аналізував ймовірне авторство та час постановня. Стосовно автора «Руської достовірної літописі», то вчений вважав, що ним міг бути письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII століття, «хоч ся традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди». Як приклад, навів оповідання про чудесну пригоду Б. Хмельницького біля езуїтського костельу в Ярбославі, яку відніс до легенд. Більше того, навів твердження стосовно мандрівного характеру цієї легенди. Вказуючи на психологію таких творів (з'являються після події), І. Франко припустив, що це «оповідання, зрештою мандрівно-фольклорного характеру, причепилося до особи Хмельницького аж по вчиненій ним заверусі 1648 р.» [8, т. 43, с. 24]. Грунтовне знання історії та народної традиції допомогло вченому ідентифікувати ступінь історичності й деяких інших історичних документів. Аналізуючи працю С. Величка у моменті, де він подав фрагмент

розмови Хмельницького і Потоцького біля замку у Бродах та розповідь про втечу першого на Запоріжжя, відзначив, що це є белетристична переробка відомого історичного анекдоту про обзорини Кодака. Проте автор не обмежився лише періодом Хмельниччини. Вивчаючи козацьку традицію, фольклорист звернув свій погляд на ще одну легендарну постать – Самійла Кішку. Відповідно, інформацію про те, що цього персонажа полонили турки 1620 року на Цецорі назвав «фантастичною запискою», а точніше локальною канівською легендою, що постала у 40-х роках XVII століття «рівночасно з легендою про довголітній полон Кушки в турецькій неволі та про романтичне визволення з неї християнських невільників» [8, т. 43, с. 27]. Саме ця легенда, на думку вченого, вплинула на створення думи про втечу Самійла Кішки та товаришів з турецької неволі.

Аналізуючи безпосередньо тексти про Б. Хмельницького, фольклорист піддав історичній перевірці не тільки сюжети дум і пісень, а й систему тропів. Вивчаючи епітети, що використані у народнопісенній традиції під час опису гетьмана, автор вказав на троп «козак лейстровий, писар військовий» (постійна назва Б. Хмельницького в думках), як на певне непорозуміння, «бо в ряді реєстрових козаків Хмельницький був сотником» [8, т. 43, с. 57].

Не менш скрупульозно учений провів текстологічний розбір думи про Б. Хмельницького. Особливо це стосується текстів про Хмельницького і Барабаша. Свої висновки він зробив на основі творів, надрукованих у другому томі «Исторических песен» Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова. Передусім він критично підійшов до порядку розміщення текстового матеріалу в цьому виданні. Варіант думи, що вперше був надрукований у збірці Миколи Цертелєва та двічі перевиданий у збірках Михайла Максимовича (1834, 1849), на думку фольклориста, повинен стояти на першому місці «задля свого старого запису» [8, т. 43, с. 111]. Стосовно самої думи зі збірки М. Цертелєва, І. Франко відзначає її високу художню вартість: «При всій історичній недостовірності подій, представлених у сій думі, вона з чисто літературного боку має велику вартість як художній вислів тої козацької традиції про початок війни Хмельницького» [8, т. 43, с. 113]. Така думка ішла врозрід із твердженням видавців «Исторических песен», які були переконані, що «ця дума в загальних рисах передає дійсний історичний факт» [3, с. 15]. Як доказ вони наводили уривки з літопису С. Величка. Аналізуючи систему образів твору, вчений переконаний, що в цьому варіанті доцільно бачити пам'ятку кобзарської творчості з другої половини XVII або з початку XVIII століть, що виникла незалежно від матеріалів представлених у С. Лукомського та С. Величка. Стосовно двох інших варіантів, надрукованих у виданні В. Антоновича і М. Драгоманова, то, на думку науковця, вони можуть бути пізнішими копіями, що створили самі кобзарі, або інтелігентні патріоти-українофіли, які в першій половині XIX століття «звернули свою увагу на сю парість української народної творчості» [8, т. 43, с. 114]. За спостереженням вченого, ці варіанти хоча й записали різні люди від різних кобзарів все ж становлять одну редакцію. Більше того, фольклорист спостеріг, що на цих творах помітний вплив літопису Величка. Особливо це стосується мотиву, де Хмельницький посилає до Барабашихи, крім ключів, перстень і шовковий платок, зняті з п'яного Барабаша. Отже, І. Франко зробив висновок, що ці тексти були скомпановані на основі варіанта М. Цертелєва, з певними додатками, які «історично майже скрізь невірні» [8, т. 43, с. 115]. Далі фольклорист зауважив: «Порівнюючи оповідання сих пізніших записів із записом Цертелєва, бачимо в них дуже яскравий приклад ампліфікації, яка, в головному держачися одного змісту, розводнює оповідання зайвими, нібито стилізованими подробицями» [8, т. 43, с. 120]. Свого часу, К. Грушевська відзначила, що І. Франко доволі влучно підмітив шкільний зв'язок між

цими варіантами, хоча і не ставив це собі за головну мету: «Він говорить про се як про зовсім загальне явище, не відзначаючи, що між отсими сосницькими варіантами дійсно існує такий шкільний зв'язок, що дозволяє досить точно установити новіші додатки учня Братиці супроти старшої редакції вчителя Бешка» [2, с. CLXXII]. Передруковуючи ці тексти, у своїй розвідці, І. Франко вдався до їх коригування. Щоправда, додав, що це стосується лише строфіки дум «позволяючи собі тільки раціональніший розділ віршів» та стилістичних правок «подаючи в гранчастих скобках такі вставки, які видаються мені конечними з язикового та річевого погляду» [8, т. 43, с. 112].

Не оминув І. Франко й уже класичну історичну пісню про битву під Жовтими Водами. Стосовно її історизму, то вчений зазначив, що «народна пам'ять заховала про сю битву тільки загальний спомин у пісні, зложеній розміром, зближеним до коломийкового» [8, т. 43, с. 132]. Якщо конкретніше, то фольклорист вказав на ключові моменти, що роблять пісню власне історичною. Окрім назви місцевості, яка подана правильно, пісня достовірно відобразила дві події союз Б. Хмельницького з татарами і втечу поляків з України. Перед собою науковець мав два варіанти твору. Перший варіант надрукований у збірнику М. Максимовича (1834), а другий – зафіксований у Галичині та поміщений у «Народных песнях Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького. Цей другий варіант значно повніший від першого. Під час роботи над цими текстами, І. Франко не зраджував своєї традиції реконструкції пісень шляхом злиття двох варіантів в один. Навіть більше, навів аргумент, що, на його думку, не суперечить науковому принципу такого підходу. «Се в сьому випадку зовсім допустиме, бо варіанти щодо свого змісту нічим не перечать один одному, а різняться тільки в числі рядків і в деяких висловах», – писав учений [8, т. 43, с. 133]. Акцентував на часі та місці творення пісні, а також припускав, що виникла вона на Правобережній Україні, а може й у Галичині, відразу після виступу Б. Хмельницького під впливом народних чуток про перемогу козаків у спілці з татарами над поляками. Виникненню твору сприяв резонанс події. Адже це «було явище остільки нове й незвичайне в дотеперішній історії українського народу, що вість про нього швидко мусила облетіти всі кінці української землі» [8, т. 43, с. 133]. Свою увагу дослідник зосередив на поетичному порівнянні козацького гетьмана з хмелем і намагається дослідити генезу тропу. І. Франко вважав, що саме поляки вперше почали кепкувати з прізвища Хмельницького. Як приклад навів віршовану історію козацької війни Яна Бялобоцького, секретаря Яна Казимира. Зокрема подав такий епізод: «Вироста хміль швидко, високий, як гори, та проте без тички зразу впаде додолу» [8, т. 43, с. 134]. Українська народна пісня стала своєрідною відповіддю на такі кепкування. Вчений наголосив, що народна фантазія підхопила цей дотеп, але до його інтерпретації підійшла з іншого боку. Поетичне порівняння уснопоетична традиція сформувала на образі хмелю, але маючи на увазі «силу» хмелю у процесі варіння пива. Це дало поштовх й іншим поетичним образам історичної поезії українців. І. Франко акцентував, що «в дальшій розвії подій народна фантазія не раз вертала до того образу, представляючи війни Хмельницького з поляками як бенкети, на які складаються ляхи й козаки» [8, т. 43, с. 134]. Для дослідника пісня про битву під Жовтими Водами цікава тим, що може допомогти визначити, коли «почався у нас коломийковий розмір, який у кінці XVIII і в XIX в. зробився майже пануючим у народній творчості, особливо в Галичині» [8, т. 43, с. 134]. Зацікавлення І. Франка зовнішнім виглядом народних пісень, зокрема дум, бачимо у його розвідці «Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625». Учений припустив: «Можна догадуватися, що так само, як ті, що були записані аж у XIX в., але певності на се не маємо» [7, т. 43, с. 249–250].

Увагу науковця привертають й інші уснопоетичні тексти, що відображають події національно-визвольної війни. Це, зокрема, стосується текстів про Корсунську битву. Фольклорист зазначив, що окрема і самостійна дума про Корсунську битву не дійшла до нас. Учений дав досить критичну оцінку наявним у нього варіантам. «Те, що надруковано у виданні “Исторические песни малорусского народа” [...] під заголовком “Корсунская битва” на стор. 32–38 у двох варіантах, се досить безладна компіляція частин думи про Корсунську битву з половини мая 1648 р. з частинами дум про пізніший народний рух на Україні, особливо про погроми жидів літом 1648 р.» [8, т. 43, с. 144]. Але далі І. Франко додав, що з двох варіантів такої компіляції можна буде реконструювати повний текст думи про Корсунську битву, «з вилученням уступів про пізніші народні рухи» [8, т. 43, с. 144]. Науковець зробив досить несподіваний висновок. Найдавнішою редакцією думи про Корсунську битву вважав уривки, вставлені у варіанти дум про Хмельницького і Барабаша. Обґрунтував тим, що у цих текстах доволі чітко відображене часове маркування подій. «Що сей текст говорить про битву під Корсунем, се доказує подана в ньому дата – вівторок зелених свят, що випав тоді на день 16 мая, далі досить загальна згадка про козацький напад на польський табор і дуже важна згадка про розбиття того табору на три часті...» [8, т. 43, с. 145].

Не оминув І. Франко дражливої, до сьогодні, теми стосунків Б. Хмельницького і євреїв, які в думах фігурують під назвою «жиди-рандарі». Аналізуючи тему погромів, що нібито вчинили козаки, він опирався на історичну та народну традицію. Звертаючи увагу на народну думу «Як од Кумівщини да до Хмельниччини» зі згаданого уже збірника В. Антоновича і М. Драгоманова, вчений відзначив, що твір загалом неісторичний, оскільки Б. Хмельницький «не здобував города Полонного ані не видавав наказу переслідувати жидів» [8, т. 43, с. 184]. З думкою І. Франка погодився і Ф. Колеса: «Нема сумніву, що зокрема в думі про жидівські погроми не заховано належної пропорції (відношення) межі надужиттям Жидів (які були лише знярядом у руках польської шляхти) й іншими причинами повстання» [4, с. 36]. Натомість, у коментарі до тексту думи в збірнику В. Антоновича і М. Драгоманова зазначається, що «ця дума надзвичайно характерно передає причини, які викликали козацько-народне повстання при Хмельницькому» [3, с. 30]. Вивчаючи тему погромів І. Франко критично підходив не лише до творів усної словесності, але й до історичних джерел. Ось як він говорив про цю подію, описану в думі: «Поетично оброблена спеціалізація жидівського володіння над козаками підходить ближче до характеру козацьких кривд у Граб'янки та Лукомського, ніж до справжньої дійсності половини XVII в., але правдиво поетичним інстинктом обминає нелюдські жорстокості та надужиття панів і жидів, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців» [8, т. 43, с. 184]. З думкою вченого, що «комічні епізоди втечі, описані в думі, опираються на власну кобзарську традицію, що затримала їх у вжитку, з огляду на їх гумористичну вартість незалежно від історичної традиції» цілком погоджувалася й К. Грушевська [2, с. CLXXII]. Зрештою, вчена доволі позитивно оцінила творчий метод І. Франка, хоча й вбачала у ньому деякі недоліки, зокрема, у справі відсутності загальних висновків до його розвідки. «Взагалі не вважаючи на те, що в своїх реконструкціях основних текстів Франко мусів займати критичне становище щодо кожного окремого слова, в справі так-би сказати зовнішньої історії тексту він властиво не заглиблювався, і не старався також заокруглити поставлене питання: довести своє дослідження дум про Хмельниччину до якогось суцільного висновку, до якоїсь загальної гіпотези щодо розвою дум або чогось подібного» [2, с. CLXXII–CLXXIII]. У процесі роботи над козацьким ліро-епосом періоду Хмельниччини та думами загалом, у І. Франка викристалізувалася своя

схема добору та аналізу матеріалу. У своїй статті «Іван Франко як дослідник дум» Я. Гарасим принципи аналізу цього жанру спробував вписати у своєрідну схему, яка налічує приблизно десять пунктів. Серед пріоритетів такої методики є: збір історичних джерел стосовно подій та персонажів зображених у сюжеті думи, встановлення всіх наявних варіантів твору, реконструкція та встановлення основного варіанту, його історична, поетична та естетична оцінка [1, с. 109]. Процес такого наукового опрацювання фольклорного твору охарактеризував С. Пилипчук у монографії «Фольклористична концептосфера Івана Франка»: «Цілісна рецепція дум, заснована на стереометричному аналізі кожного окремого твору, стала головною передумовою якісного, об'єктивного розуміння жанру» [5, с. 262].

Доробок І. Франка у плані вивчення уснопоетичних текстів періоду Хмельниччини дав українській фольклористичній непересічній методологічній та теоретичній напрацювання, якими сучасні науковці ще не вповні скористалися. Звичайно, що застосування такої методики вимагає від науковця бути не лише фахівцем своєї справи, а й мати серйозні знання з інших дисциплін. Адже, наприклад, відзначаючи ступінь історизму уснопоетичного тексту, І. Франко вмів дати наукову оцінку й самим історичним документам, які залучав до процесу дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гарасим Я.* Іван Франко як дослідник дум / Я. Гарасим // Українське літературознавство. – Львів, 2001. – Вип. 64. – С. 103–110.
2. *Грушевська К.* Українські народні думи : у 2 т. Т. I / К. Грушевська. – К., 1927. – ССХХ, 176 с.
3. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова : в 2-х т. Т. 2. – К., 1875. – XI, 166 с.
4. *Колесса Ф.* Українські народні думи / Ф. Колесса. – Львів, 1920. – 178 с.
5. *Пилипчук С.* Фольклористична концептосфера Івана Франка / С. Пилипчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 466 с.
6. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.

*Стаття надійшла до редакції 20.10.2014
Прийнята до друку 27.10.2014*

FOLK EPOS ABOUT KHMELNYTSKYI UPRISING IN IVAN FRANKO'S SCHOLARLY INTERPRETATION

Vitaliy KOZLOVSKYI

*National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ethnology,
15, Svobody Ave., Lviv, Ukraine, 79000*

An attempt is made to analyze the system of theoretical and methodological approaches employed by Ivan Franko in researching folk lyrics and epos dating back to Khmelnytskyi uprising. Emphasis has been drawn to the degree, to which the scholar's findings affected his contemporaries and followers. It has been remarked that Franko's methodological and theoretical findings in the area of researching oral lore dating back to the age of Khmelnytskyi provided Ukrainian folkloristics with unique tools, which so far have not been fully employed by modern scholars. The use of such methods requires that a scholar should not only to be an expert in the field, but also be well aware of major achievements in other subjects. For example, while analyzing the degree of historicism of a folklore text, Franko was able to provide a scholarly evaluation primarily of historical documents, which he relied on in the course of investigation.

Keywords: historicism, dумы, tradition, poetics.